

գեղեցկակազմ, հետաքրքրական հատորը, ուր իր ինքնակենսագրութեան հետ իր նկարն ալ կայ:

Մարտիրոսի տաղերէն օրինակներ կան, հատ մը վենետիկ, ուրիշ մը ի վիեննա, և երրորդ մ'ալ իմ ձեռագրացս հաւաքածոյին՝ ժ. Դարու մէկ տաղարանին մէջ: 1929էն սկսելով՝ առանց զիտնալու որ Նաւասարդի մէջ արդէն 1923ին Հ. Պոտուրեան հրատարակած էր տաղերս՝ ես ալ իմ կողմէս հրատարակեցի այդ տաղերուն հինգ հատը իմ Նիշիքի Պոպարաւանայ պատմութեան համար յօդուածաշարքի մէջ (Բազմավէպ 1929 էջ 283: 1930 էջ 114, 264): Իմ Տաղարանիս մէջ կը պակսի ի վերայ Պոպարաւան տաղը: Բազմատեղով հրատարակութիւնները, իմ օրինակս կը նախընտրեմ իր ճիշտ ընթերցումներուն համար: Օրինակ, Դաշիք երկցու գործեայ չարիքն է տաղին Գ. տան Բ. տող, անորը ունի՝ Ետի իմս Ետիս (= ետիս գետի)՝ պալարի համար խժապատ լաթ կամ թուղթ): Անդ Գ. տող՝ ան տապալի, իմս րապախի (= պնակ), 14 տուն Բ. տող ան՝ Սանակի փողն՝ իմս գաւառի փողն (= ժամացոյց), թէեւ անդ 15 տան մէջ ան ալ ճիշտ ունի «Բաւառի դրամն առիւն» եւն.:

Հ. Պոտուրեան իններորդ տաղ մ'ալ կը հրատարակէ Մարտիրոս Ղըրմեյի «Բերքոս» Գովեստ Ս. Աստուածածնի կարմիր վառքի Անկիւրիոյ:

Կան նաեւ ուրիշ տաղեր Մարտիրոս Ղըրմեյի իմ տաղարանիս մէջ որոնցմէ մին հայերէն է իսկ միւսները թուրքերէն, նոյնպէս զրուած Պուլկարահայ քաղաքներու իր այցելութեան ընթացքին: Անտարակոյս հոս ու հոն ուրիշներ ալ հետզհետէ մէջտեղ կ'ելլեն:

Կայ նաեւ անտիտղոս Մարտիրոս տաղասաց մըն ալ, զոր Հ. Պոտուրեան ալ կը յիշէ, սակայն, վստահօրէն կրնանք ըսել որ Մարտիրոս Ղըրմեյի հետ կապ չունի և պէտք չէ նոյնացնել:

Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ

ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԻ ՄԸ ԷՋԵՐԷՆ

ԳԵՂԵՑԻԿ՝ ԲԱՅՑ ԶԱՐ

Ի՞նչպէս գեղեցիկ է Աղեքսանդրիկ: Մագերն ոսկեգոյն Աշուկներ փայլուն, Կարմրագեղ, առոյգ Այտեր ունի գոյգ, Մանրիկ և աշխոյժ Անդամներ քնքուշ, Զուարթ ու սիրուն Կայտէ օրն ի բուն... Սակայն ե՛կ ու տե՛ս Որ մայրն աղէկէզ Հէք մայրն է առած Երկիւղ ու կասկած, Որդեկին վերայ

Երբ կը գուրգուրայ Հառաչանք կ'ելլեն Սըրտին խորերէն Հառաչ, ո՛հ, ի գուր, Եւ կու լայ տըխուր. Զի միակն իր յոյս Եւ աչքերուն լոյս Այս իր տեսքին քով՝ Դատարկ է հոգեով: Մըտքով գու՛ և բիրտ Զարն այն չունի սիրտ: Արդ եթէ չունի Զիրք մը պիտանի, Գեղեցկութենէն Ի՞նչ օգուտ իրեն:

ՏԳԵՂ՝ ԲԱՅՑ ԱՆՄԵՂ

Օննիկ ոչ ունի Երեսներ վարդի, Ոսկեգոյն մագեր Կամ փայլուն աչքեր, Ո՛չ մանր ու աշխոյժ Անդամներ քնքուշ, Բայց ունի զգացմանց Սըրտիկ մեծագանձ, Հոգի մը մատաղ, Պաշտելի, չըքնաղ, Եւ միտքն ամէն օր Կ'առնէ փայլ ու շնորհ... Կարծես թէ երկնից Հրեշտակ մ'է ամբիժ Զոր բարին Աստուած Հիւր է մեզ զրկած: Ո՛հ, կ'ուզէի գէթ Մի անգամ իր հետ Գըտնուելով տուն՝ Տեսնել ցընծութիւն Մօրն որ անուշիկ Տալով համբուրիկ, Կ'ըսէ. «Գու իմ յոյս Եւ աչքերուս լոյս, Ծընունդ աննըման, Որդեակ իմ և սէր, Ապրիս բիւր օրեր»:

Հ. Ք. ՔՈՂՄԱՇԱՆ

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ՏՐՈՒԱՄ

ԲԱՐԻՁԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

4 Փետրուարի 1932, Համալսարանական Թաղին մէջ

Մեծ յանդգնութիւն կրնայ համարուիլ հայ երաժշտութեան պատմութիւնն ընել խօսակցութեան մը մէջ. բայց պիտի ներուի Քրանսացի երաժշտագէտի մը որ նպատակ ունի ցոյց տալ հայերու՝ արուեստի այն ճշմարիտ գեղեցկութիւնները զորս կը գտնէ ան իրենց աւանդական երգերուն և ազգային երաժշտութեան մէջ:

Ինչ որ կ'ըսէ հոս բանաստեղծ, կ'ըսէ անշուշտ հիմնուելով անձնական դիտողութիւններու վրայ. բայց ինչ որ այս երաժշտութեան պատմութեան կը վերաբերի՝ պատիւ կը համարի ըսելու որ կը պարտի զանոնք ողբացեալ և ամենասիրելի բարեկամի մը՝ Pierre Aubryի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւններուն և ուրիշ հին ու նոր հրատարակութիւններու, որոնք յետոյ համառօտիւ պիտի նշանակուին:

Բայց պատշաճ է նաեւ որ, անոր գեղեցկութիւններուն անգիտակ արեւմտեան ունկնդիրներուս, ներկայացնեմ թէ ինչ է հայկական երգը՝ զնելով զայն իր շրջանակին, իր ծննդավայրին, իր պատմական աղբիւրներուն մէջ:

Հայաստան և իր ժողովուրդը, աշխարհագրութեան, ցեղաբանութեան և պատմութեան մէջ արժանաւոր նիւթ կը կազմեն ամէն տեսակ դիտողութեանց:

Կովկասի ստորին ճիւղաւորութեանց մէջ, Սեւ Ծովու հարաւէն մինչեւ Կասպի մինչեւ Սիւրիոյ և Միջագետքի հիւսիսային կողմը տարածուող, լեռնոտ և հովիտ

քամակներով, ուր բարեբեր դաշտեր շրջանակուած են լեռներու ընդհատեալ շղթաներով, այս ընդարձակ նրկիրն՝ իր մէջ կազմուող ժողովուրդին վրայ դրոշմեց իր նկարագիրը: Հրատապ ամառներ կը յաջորդեն հոն խստաշունչ ձմեռներուն. բնութեան գեղեցկութիւնները՝ որ հարաւի երկիրները կը յիշեցնեն, յունուարի մէջ կը ծածկուին թանձր ձիւնով:

Այսպէս Երեւանի ընդարձակ դաշտը, ուր կը կանգնի Էջմիածնի ականաւոր մեծ նաստանը, աթոռ՝ հայ կրօնական գաղափարներուն, անսահմանութեան տպաւորութիւնը կը թողու, ետեւն ունենալով Սյրարատի հսկայ ստուերագիծը, ուր սրբազան աւանդութեան մը համեմատ հանգչեցաւ Նոյ նահապետ՝ երբ տապանը փրկուեցաւ հինաւուրց ջրհեղեղէն: Ուրեմն առաջինն եղաւ այս դաշտը ուր խաղողը մշակուեցաւ մարդոց վայելքին և կորուստին համար:

Հայերը, ասիական ժողովուրդ մ'ըլլալով, հնդեւրոպական բեղուն ցեղին մէկ կարեւոր ճիւղը կը կազմեն. անցելոյն մէջ իրեն արտայայտիչ և տեղական արուեստի մը յստակ տեսութիւնը:

Այս արուեստին մէջ կը գտնենք այդ, զանազան փոխառութիւններ, և սակայն ոչ

1. Սարգիս Խաչատուրեանի գեղեցիկ նկարները պատկանելի տեսիլը կու տան այդ վեհաշուք երկրին:

ներ յիրաւի, հոմերական հնութեան ար-
ժանաւոր այս աշուղները, այս բանաստեղծ
երգիչները նշանաւոր էին բոլոր Հայաս-
տանի մէջ, ինչպէս մաքուր սէրը երգող
մեր քրոշկերներն ու քրոշկատուները, կամ
գերման սիրոյ երգիչները. անոնց կը
շրջէին երկրին մէկ ծայրէն միւսը, տա-
նելով ամէն տեղ և սերունդէ սերունդ
կրկնելով իրենց աւանդ թողուած երգերը
կամ նորեր յանկարծարանելով: Եւ կո-
միտաս վ. կը պատմէր մեզի իր իսկ տե-
սած այս ժողովրդական յանկարծարանու-
թեանց ծագումը և բարգաւաճումը, կցոր-
դով մը գոր անմիջապէս կը կրկնէր՝ երգիչը
կամ երգչուհին շրջապատող բազմութիւնը:¹
Այս երգերուն մէջ ամէն տեսակները
կան. սիրոյ և սուգի, աշխատութեան և
թատերական երգեր, օրօրներ, վշտի եր-
գեր ճնշուածներու կամ պանդուխտներու,
և դեռ ինչ զիտնամ, առանց հաշուելու
մէն մի գաւառի յատուկ՝ պարի երգերը,
որոնք հանդիսաւորապէս կը կրկնուէին տո-
ներու և պարագայական հաւաքոյթներու
համաձայն, և տե՛սք, ուռնիէ ուղղածի՞ց
սրինգը, նախնական ջութակը, թաղը՝ որ
վինի ուրիշ տեսակ մ'է, որոնք գիւղէ գիւղ
կը հնչէին:

Հայ երաժշտութեան մէջ եղանակները
միաձայն են, առանց նուագակցի մասի:
Այնուհանդերձ որ իրենց զրացի վրացիները
ժողովրդական դաշնաւորում մ'ունին որ
զարմանալիօրէն կը յիշեցնէ մեր միջին
դարու երգեհոնը, Հայերը թուի թէ նա-
խապէս չեն ճանչցած բազմաձայն երգը.
այլ միայն, ինչպէս հին ատեն, քանի
մը կրկնակ լարեր, կամ տե՛սք ընկե-
րակցութիւնը հինգ կամ ութերորդ աստի-
ճանի վրայ, կը բռնէին երգը կամ անոր
գիւղական երկար վերջաւորութիւնները:

Հայ երգին ճոխութիւնը իր արտայայ-
տութեան, եղանակաւորման (modalité)
և զարկերու (rythme) զանազանութեան
մէջն է:

Եղանակաւորման մէջ կը տիրէ գլխա-

ւորապէս հին փոխադական քառալարը, լա-
սօլ, ֆա տիէզ, մի. և չմոռնանք որ Հայերը
այդ հին փոխադայններուն ժառանգներն
են իրապէս: Բայց այս քառալարը, և հին-
գերորդն ալ երբ գտնուի, կրնան փոփո-
խուիլ զանազան կիսաձայներով, որոնցմէ
ոմանք կը յիշեցնեն հելլէն արուեստի
փիքնոնը² (pyknon):

Եւ հին Հայերը զրացի էին նաեւ Լիւ-
դացոց. որով ստէպ կը հանդիպինք հին
լիւդական մաքուր դաշնաւորումին, առանց
տրիտոնի (triton) երկիւղին, ինչպէս պիտի
ըլլար ֆաի ֆայնաշարը առանց սի պեմոլի:
Երբեմն ալ, բայց շատ քիչ անգամներ,
գործածուած է գորական քառալարը՝ կի-
սաձայներով մէկտեղ, ինչպէս կ'ընէին
բոլոր Արեւելի մէջ, գոնէ միջին դարու
վերջէն սկսեալ. մի, ֆա, սօլ տիէզ, լա-
կը շրջալուին երբեմն երկրորդ քառա-
լարի մը վրայ, լա, սի պեմոլ, սօ տիէզ,
րէ, որ կարծես հնդեպարսիկ երաժշտու-
թեան ատնուած է:

Շատ կարեւոր մասնականութիւն մը,
որ պէտք է ընդգծել, այս է որ մինչ արե-
ւելեան մեներգը, հաւանաբար Պարսից,
թուրքերու և մանաւանդ Արաբներու ազ-
դեցութեամբ, լի է մէկ կամ կէս ձայնէ
նուագ միջոցներով, հայ երգը սովորաբար
կ'անգիտանայ այս աններդաշնակ կերպով:
Եւ շատ բացառաբար կը գործածէ զանոնք:
Իր սանդուխը կը ճանչնայ միայն ամբողջ
և կէս ձայներ, նոյն իսկ առանց այդ մի-
և սի նուագած ձայներուն, որոնք մի քանի
երաժիշտներու՝ պարտաւորիչ յատկութիւն
մը կը թուին ըլլալ Արեւելի համար:

Հայ երաժիշտներն ուրեմն, իրենց աւան-
դութեամբն աւելի համաձայն են, այս կէ-

1. Կոմիտաս վ. այս նիւթին շուրջ շատ կարեւոր
ուսումնասիրութիւն մ'ըրած է, Ա. Չօպանեանէ ֆրան-
սերէնի թարգմանութեամբ S. I. M. թերթին մէջ. ֆաբրիք
1910.

2. Ահաւաստիկ եղանակաւորման այս փոփոխութիւնն
ընէ մի քանի. միջն մի ութական մէջ, ֆա տիէզ
սօ տիէզով, հինգերորդն իր բնական կարգէն գատ
կրկնու-
որիշ ձեւեր ալ ատեն, որոնց մէջ կը հանդիպինք
պեմոլի, լա տիէզի, սի պեմոլի:

տին մէջ, Պիւթագորասի քան թէ Աւ-Ֆա-
րապիի վարդապետութեան¹:

Այս մերձաւորութիւնը եւրոպական ե-
րաժշտական ձայնաշարին հետ, շատ աւելի
զարմանալի է երբ նկատենք որ ժէ և ժֆ
դարերուն հայ երաժիշտները փնտռուած
էին Պոլսոյ, ինչպէս նաեւ Սուլթանի պա-
լատին, թուրք մեծ ընտանիքներու և նոյն
իսկ սրճարաններու մէջ: Ամէն տեղ անոնք
կ'երգէին կամ կը նուագէին ունկնդիրնե-
րու հաճոյքով, հետեւաբար գիտէին գոր-
ծածել անատուեան և պարսկական երա-
ժշտութեան եղանակաւորումը և չափերը,
և միւս կողմէն, ազգային երգերու մէջ կը
պահէին իրենց յատուկ նկարագիրը:

Արդ, միեւնոյն ժամանակները յոյն երա-
ժիշտներն ալ յաճախելով արուեստի նոյն
միջավայրերը, այնքան կը տոգորուին թուր-
քական արուեստով, որ Բիւզանդական ան-
կեալ ոճին մէջ, գրեթէ 1750 էն մինչեւ մեր
օրերը, ոչ մէկ զանազանութիւն կայ իրենց
և իրենց վրայ տիրողներու երգերուն մէջ:
Իրենցմէ միոյն բացատրութեամբ իսկ, այն
ժամանակ յոյն երաժշտութիւնը «արաբա-
ցած, թրքացած, պարսկացած» էր, և այդ-
պէս ալ մնացած է:

Ընդհակառակն մեզի ծանօթ բուն հայ-
կական երգերը որ, դարէ մ'աւելի է որ
պահուած կամ հաւաքուած են նոյն ա-
տենները, ըլլայ Villoteau զաղղիացիէն
(1799), ըլլայ աւելի կանուխ Շրէտտէր
զերմանացիէն (1685), կամ աւելի ուշ
Պիանքինի իտալացիէն, բայց ամենէն ա-
ւելի հայոցմէ, հիմնուած են չափաւոր
ձայնաշարի մը վրայ, նման մերինին: Չեմ
ըսեր նման մեր մեծագոյն և փոքրագոյն
կերպերուն (mode), որովհետեւ ինչպէս
տեսանք, Հայաստան իր աւանդական եր-
գերուն մէջ կը պահէ հին կերպերու ճա-
շալը շատ ցայտուն կերպով: Եւ այս կեր-
պերն ալ զատաւորուած են ութ ձայներու
շրջութեան մէջ, շատ նման ասորիներուն:

Այս երգերուն մէջ եթէ կան ձայնի
թրթռացումներ, ինչպէս ամէն նախնական
երաժշտութեան մէջ, շատ աւելի նուագ
են անոնք քան արեւելեան ուրիշ ազգերու:

մէջ — բացի ասորի եղանակներէն որ,
ինչպէս հայկականները, աւելի որոշ են
ձայներու և չափերու մէջ: Անոնց մէջ ալ
սակայն կարեւոր տեղ կը բռնեն ձայնի
թրթռացումները:

Այս ընթացքը (rythme) պարզ է և
զանազան. իր բաղադրութիւններն ստէպ
չափ մը չէ որ կը կազմեն — ինչ որ սխալ
մը պիտի ըլլար — այլ ազատ ամանակ
մը, առաջին զարկին մէջ, քիչ շատ զար-
դարուն, երբեմն խմբուած երեք, չորս,
հինգ զարկերով. իսկ իրենց բարդութիւն-
ները մինչեւ իսկ 14 և 15 զարկերով:

Հայ երաժիշտները որ 60 և աւելի տա-
րիներէ ի վեր ամփոփած են իրենց երկրին
աւանդութիւնը, Գէորգ Եկմալեան, Կո-
միտաս վ., Նիկողոս Տիգրանօֆ՝ կոյր
միտաս վ., Նիկողոս Տիգրանօֆ՝ կոյր
երաժիշտ և հայ արուեստագէտներու երի-
ցագոյնը ներկայիս, միմիայն քաջ ձայնա-
գործ և յարգելի երաժշտագէտներ եղած
զրոյ և յարգելի արուեստին մէջ: Անոնք
չեն իրենց ազգային արուեստին մէջ: Անոնք
երեւան եկած են մեծ երգահաններ՝ իրենց
հետաքրքրական և ստէպ շատ նշանաւոր
դաշնաւորութիւնով, ըլլալ միայն ձայներու,
ըլլալ դաշնակի կամ ուրիշ գործիքներու
համար. մասնաւորապէս Կոմիտաս վ. որ
քանի մը կտորներ ամբողջութեամբ ինքն
յօրինած է:

Անոնց կողքին պէտք է յիշել, իբր զուտ
երգահաններ, Չուհաճեան, որ 30 տարի-
ներ առաջ երեւան եկաւ Պոլսոյ մէջ արե-
ւելեան օրերաներու հետաքրքրական փոր-
ձերով. անոր հետեւեցան երիտասարդ
երգահաններու խումբ մը, որոնք զիտցան
երգահաններու արեւմտեան դաշնաւորումը և
օգտագործել արեւմտեան

1. Ա. Վ. հինգերորդի և չորրորդի հնչականութեանց
ողակաւորութիւններով կազմուած է. երկրորդը հիմնուած է
ձայնական լարի մը հաւասարամասն բաժանման վրայ:
2. Կոմիտաս վ. անձամբ կամ իր Բարեկամներու
Ընկերութեան ձեռքով կատարուած հրատարակութիւն:
Ընկերութեան ձեռքով կատարուած են ի ֆաբրիք, Max Eschigt, Mau-
rice Senart et Cie ի Ed. musicales de la Schola
Cantorum ի մօտ զանազան տեսակներով: Ուրիշ
երկու հատ եւս լոյս տեսած էին Breitkopf et Härtel ի
մօտ, ի Լայպցիկ:

